

»Kdo izbere?« Literatura in literarno posredništvo

Marijan Dovič

UDK 82:655.4

Ukvarjanje z vprašanjem *Kdo izbere?* se le izjemoma znajde v središču resnega zanimanja literarnih strok. Nasprotno, celo v klasični literarnosociološki perspektivi, osredotočeni na trojček avtor-delo-bralec, se zdi nekoliko odrinjeno – kot da bi bilo preveč trivialno. Boljše izhodišče za njegovo konceptualizacijo ponujajo izpeljanke komunikacijskega modela Romana Jakobsona, a zares sistematično se možnosti za njegovo preučevanje začrtajo šele v novejših sistemskih pogledih na literaturo.¹ Schmidt v svojem empiričnem teoretskem modelu med štirimi tipi vlog, ki jih lahko privzemajo udeleženci v literarnem sistemu, poleg literarnega proizvajalca, sprejemnika in obdelovalca upravičeno utemelji tudi vlogo *literarnega posrednika* kot enega izmed stebrov znotrajsistemske komunikacije. Podobno v Bourdieujevem sociološkem modelu kulturnega oziroma literarnega polja izstopi posredniška funkcija kot mesto, v katerem se najočitneje prepletajo silnice nasprotujočih si tipov kapitala, ekonomskega in simbolnega; ravno v umetnosti takšno križanje proizvaja najbolj protislovne učinke. Raziskave dinamike in interakcij literarnih polisistemov (Itamar Even-Zohar) so ravno tako pokazale na pomembno vlogo literarnega posredništva pri gradnji (nacionalnih) literarnih repertoarjev – predvsem z vidika inovacij in vplivov, ki prihajajo v ciljne sisteme prek prevodnega literarnega korpusa (Even-Zohar, Codde).

Klasični instituciji literarnega posredništva v modernih evropskih literarnih sistemih sta predvsem literarna revija in (literarna) založba. Literarna sociologija (Norbert Groeben, Hugo Verdaasdonk, Cees Van Rees ...) je natančno raziskala potovanje »novitet« skozi mehanizme trga in medijev ter empirično opisala njegovo dinamiko. Pot literarnih del skozi uredniške filtre, recenzijske in kritične odzive ter esejistične obdelave, da bi se na koncu podvrgla še obravnavi literarnih strok, ki jih skozi postopke *kanonizacije* na različne načine vračajo v kulturni prostor, je postala legitimen predmet raziskav vsaj odtlej, ko se je v literarni vedi uveljavilo zanimanje za literarni kanon. Toda če želimo ostati zavezani našemu temeljnemu vprašanju *Kdo izbere?*, moramo premisliti tudi tisto, kar se dogaja *pred tem* – vse tisto torej, kar je priljubljen predmet kavarniških debat, zelo redko pa sistematične refleksije.

Predpostaviti je seveda mogoče, da bo odgovore treba iskati ob figuri ali, natančneje, ob funkciji revijalnega in še bolj *založniškega urednika*. »Urednik« je zanimiv kot teoretični model in hkrati kot historična figura v različnih družbenih, političnih in ekonomskih razmerah. »Urednik« je točka, v kateri se svet umetnosti križa s svetom ekonomije; z eno nogo stoji v svetu neizmerne svobode avtorskega ustvarjanja, značilne za moderne umetnostne sisteme, a je obenem z drugo nogo trdno zasidran v neki strukturi, neki hierarhiji (ekonomija/politika). Vsekakor predstavlja tisto figuro, ob kateri se pisatelj, če noče pristati v obskurnosti, *de facto* mora srečati z ekonomskim redom družbe, ki šele omogoča, da njegovi artefakti ugledajo luč sveta.

Urednik je seveda najprej posameznik z individualnim estetskim okusom, in dobri uredniki so pogosto tudi idealni porodničarji besedila, včasih celo njegovi (so)avtorji. Vendar nas bolj kot takšna »majevtična« vloga urednika tu zanima njegova funkcija *odločevalca*. V to funkcijo se v praksi vpleta kompleksna mreža dejavnikov, ki lahko »soodločajo« z urednikom in torej definirajo tisto, kar se v dani situaciji »izbere«, s tem pa seveda odločajo tudi o tem, kaj se v neki kulturi sploh »bere«. Koncept *okusa*, kolikor je že sam po sebi zapleten in problematičen, je torej vrh vsega nezadosten, in upoštevati je treba še niz drugih parametrov.

Eden izmed njih je povezan z že omenjenim dejstvom, da je moderen urednik hkrati del *organizacijske strukture založbe*, torej del njene notranje hierarhije, ta pa je v končni instanci omejena s *trgom*, s pozitivno bilanco poslovanja. Urednik torej vedno razmišlja tudi s »šestim čutom« za tržni uspeh. Kadar pa je sistem reguliran drugače, netržno, in na različne načine *subvencioniran*, se moramo seveda vprašati, v kolikšni meri aktivna ali pasivna oblika *politike* izbira namesto urednika ali z njim. Tu je mogoče obravnavati širok razpon problemov, pa naj gre za tiho izključitev protirežimskih del v reguliranih založbah totalitarnih sistemov ali za sodobne primere pozitivne diskriminacije marginalnih skupin. Sem sodijo tudi strokovne komisije in ekspertni bralci, njihova sestava in načini imenovanja, ali pa sezname del, katerih prevod založbam avtomatično zagotovi subvencije; vse to so načini, kako (kulturalna) politika prenaša v otipljivo prakso rezultate nenehnega obnavljanja znotrajsistemske razmejitev med »umetniškim« in »trivialnim«. Še en parameter, ki ga je treba ob vsem tem upoštevati, je seveda *cenzura*, ki jo spet lahko razumemo v širokem razponu od eksplicitne avtoritarne oblike prek perfidne komunistične (samo)cenzure do sodobne legalistične različice, ki se kaže v možnosti neugodnih defamacijskih tožb.

Doslej omenjeni načini »pomoči« uredniku pri procesu izbire se nanašajo tako na korpus, ki ga ustvarjajo domači avtorji, kot tudi na prevodni korpus, ki je ravno tako vedno posredovan prek uredniških izbir. Vendar

je treba oba v nekaterih pogledih teoretsko ločiti in pri vsakem upoštevati še dodatne dejavnike. Pri selekcijskih procesih pri *prevodni literaturi* – in ta je šele omogočila skupen duhovni prostor »svetovne književne republike« – je treba začeti na mikro nivoju in preučiti vlogo malih kulturnih posrednikov, kulturnih dvoživk, entuziastičnih prevajalcev, ki pogosto motivirajo založnike ciljnih literatur, in njihovih nagibov. Po drugi strani je treba preveriti rastočo vlogo literarnih nagrad na eni in medijskega zvezdnitva na drugi strani kot pomembnih katalizatorjev prevajanja določenih del. S tem v zvezi se ni mogoče izogniti vprašanju mednarodnih kulturnih strategij in aktivnih promocijskih politik ter očitne *asimetrije* pri nastajanju nadnacionalnih kanoničnih formacij, »svetovne« ali »globalne« literature, ki je odmevalo v sodobni komparativistiki (Franco Moretti, Pascale Casanova, David Damrosch; prim. Marko Juvan, »Svetovni literarni sistem«).

V zvezi z *domačo literaturo* ne bi smeli spregledati, da udeleženci v literarnem sistemu različne vloge največkrat prevzemajo simultano, tako da te ostajajo v nenehni napetosti, kar še posebej velja za posredniško vlogo. Predvsem kombinacija vloge proizvajalca in (vplivnega) posrednika je zanimiva z vidika koncentracije simbolnega kapitala in s tem moči v kulturnem polju. V preteklosti najdemo nemalo primerov, ko je takšna kombinacija učinkovito promovirala posamezne literarne struje, skupine, generacije ali zgolj ambiciozne *klike*. Potencialni *konflikt interesov*, ki je položen vanjo, tudi v prevodni literaturi nemalokrat spodbuja vezano trgovino, kompenzacijske dogovore »pod mizo« o prevodih in izdajah po načelu »roka roko umije«. Vpliv distribucije pozicij moči in delovanja *neformalnih družabnih omrežij* znotraj literarnega polja na kariere posameznih avtorjev, skupin in smeri, ki je sicer na predteoretski ravni pogosto reflektiran, nikakor ni raziskan dovolj sistematično.

Seveda moramo literarnoposredniško vlogo postaviti tudi v časovno perspektivo. Upoštevati je treba, da so se prakse in modeli literarnega posredovanja (in obenem funkcije urednikov in drugih posrednikov) v različnih okoljih močno razlikovali, zato nas morajo zanimati tudi zgodovinski problemi razvoja posredniške vloge, vpliv različnih modelov ureditve knjižnega trga, vpliv političnih sistemov in njihovih spreminjajočih se ideoloških podlag (liberalizem, kapitalizem, komunizem, demokracija), pa tudi specifični problemi posredništva v malih in velikih (dominantnih) literarnih sistemih. Na koncu se seveda ne bo mogoče izogniti premisleku o tem, ali bo literarno posredovanje v modernih literarnih sistemih, kakršne poznamo od 18. oziroma 19. stoletja dalje, v prihodnosti ohranilo svoje tipične značilnosti, ali pa se mu obetajo korenitejša spremembe.

Šele historizacija našega izhodiščnega vprašanja, katerega preprostost je le navidezna in zato varljiva, pravzaprav kaže, v kolikšni meri je njegova zastavitev vezana na neko točno določeno epoho – epoho tiskane knjige. Prispevke v tej tematski številki *Primerjalne književnosti* – razporejeni so po kolikor mogoče doslednem kronološkem ključu² – tako uokvirja četvero razprav, ki na neki način izstopajo oziroma presesegajo zgoraj načrtani okvir. Po eni strani segajo bodisi v čas, ko je knjiga šele zares začejala svoj zmagoviti pohod po okcidentu in so se razmerja med sistemskimi vlogami – proizvajalsko, posredniško in sprejemniško – šele vzpostavljala (gl. predvsem Chartier, deloma tudi Habjan), po drugi strani pa že naznanjajo neizogibne spremembe: tradicionalno razumevanje literarnega posredovanja izzivajo že novi načini komuniciranja, ki jih prinaša informacijskotehnološka revolucija (Schreier), še bolj radikalno pa novomedijske literarne prakse (Vaupotič).

Prehrojena pot torej vodi od tiskarjev in stavcev z začetka novega veka, ki skušajo tekst razumeti »bolje od avtorja«, do interaktivne ergodične literature 21. stoletja, kjer razmejitev vlog avtorja, posrednika in sprejemnika izgublja jasne konture. Ta pot kaže, da odgovorov na vprašanje *Kdo izbere?* ni vedno mogoče iskati zgolj na ravni posrednikov. S te plati so zopet morda šele »robne« razprave tiste, ki vprašanje posredništva ustrezno kontekstualizirajo oziroma ga smiselno umestijo v sredinski prostor med problemom proizvodnje oziroma avtorstva (gl. Chartier, Vaupotič), ki je bilo v žarišču tematske številke te revije pred letom dni, in problemom bralske recepcije (gl. Schreier), ki je načrtovana tema tematske številke *Primerjalne književnosti* v prihodnjem letu.³

Ugledni raziskovalec zgodovine novoveške pisane kulture Roger Chartier tako v prvem prispevku opozori na kompleksno posredniško vlogo prepisovalcev, urednikov, stavcev, korektorjev in drugih, ki so bili v 16. in 17. stoletju poleg avtorja vpleteni v dinamiko skupinskega procesa objavljanja in so s spreminjanjem »materialnosti« besedila vplivali tudi na njegove pomene oziroma interpretacije. Chartier seveda izziva predvsem predpostavko o nevtralnosti posredovanja oziroma njegovi razločenosti od avtorstva; nasprotno pa se prispevek Jerneja Habjana – čeprav ravno tako osredotočen na besedila z začetka novega veka – kritično dotakne povsem drugega aspekta vprašanja izbire. Habjan se problema loti na diametralno nasprotnem koncu, in sicer pri diskurzu in ideologijah (akademске) literarne vede, ki reproducira kanonične interpretacije in vrednotenja del ter s tem vzdržuje tako partikularne kanone (kot institucionalne stebre nacij) kot kanon svetovne literature. Sledeč zapletenim meandrom shakespeareologije skuša Habjan z analizo interpretacij *Romea in Julije* pokazati, da so številne izbire izsiljene oziroma vnaprejšnje, določene z družbenim

in institucionalnim kontekstom, v katerem literarna veda proizvaja svoj diskurz.

Takšen kontekst je tudi eden izmed osrednjih problemov, s katerimi se ukvarja nizozemska raziskovalka Els Andringa. Njena razprava z empirično preciznostjo izriše otipljivo sliko neobičajno živahne literarnozaložniške dejavnosti, ki so jo v letih 1930–1940 oblikovali nemški pregnanci na Nizozemskem, pri čemer jo zanima predvsem interakcija dveh vzporednih literarnih polj, domačega in gostujočega. Rezultati njene raziskave izkažejo presenetljiv vpliv politizacije kulturnega polja na obnašanje posrednikov. Manj presenetljivo pa je najbrž dejstvo, da je partikularni fokus nizozemske literarne zgodovine to poglavje sobivanja dveh literarnih polj enostavno prezrl – dejstvo pač, ki problem izbire vnovič izpostavlja v njegovi ideološki razsežnosti.⁴

Razpravi Marijana Doviča in Darka Dolinarja uvajata osrednji niz obravnav, ki imajo vsaj dve skupni potezi: lotevajo se sodobne literature in umetnosti (po drugi svetovni vojni) in skušajo o selekcijskih vidikih literarnega posredovanja razmišljati neposredneje. Dovič se v teoretično-tipološki razpravi osredotoči na posredniško funkcijo knjižnega urednika v modernih literarnih sistemih ter skuša sistematično orisati tri skupine dejavnikov (ekonomske, politično-ideološke in mreženjske), ki vplivajo na njegove literarnoposredniške izbire. Dolinar pa uvodoma poudari izhodiščno vlogo bralčeve svobode izbire, takoj zatem pa opozori na kompleksnost procesov izbiranja na vseh ravneh literarne komunikacije ter ob analizi nekaterih uspešnih založniških projektov pokaže na specifične slovenskega literarnega polja v tranziciji od pretežno politično-ideološke regulacije (v času socializma) k novim razmeram, v katerih vse večjo vlogo prevzema trg.

Da antagonizem med mehanizmi trga in ideologijami ni lasten le avtoritarnim režimom, vsaka po svoje opozarjata tudi prispevka Maje Breznik in Jole Škulj. Breznikova se ob primerih slovenske umetniške neoavantgarde ukvarja s sodobnim umetnostnim postopkom in ključno vlogo institucij pri vzdrževanju in reprodukciji umetnostnega sistema (še posebej po tehnološkem preobratu, ki je umetniške izdelke odrezal od »dokumentarne« funkcije in povzročil nastajanje tako imenovanih anti-umetnin). A čeprav je institucija umetnosti že večkrat dokazala veliko samoobnovitveno kapaciteto, Breznikova resignirano sklene, da vendarle ne more več parirati »skritim strukturam« trga, ki produkcijo usmerjajo v banalnost in predvidljivost. Iz Bourdieujevih zamisli izhaja tudi Škuljeva, ki idejo literarnega polja in njegov položaj znotraj kulturnega ustvarjanja sooči z lotmanovskim semiotičnim pristopom k literaturi in z delovanjem oziroma učinki semiosfere. Podobno kot Breznikova je tudi Škuljeva kritična do učinkov zgolj tržne regulacije literarne produkcije.

Andrew Wachtel namesto teorije prispeva refleksijo lastne uredniške prakse. Njegova perspektiva je hibridna: razpravo piše kot predavatelj na ugledni ameriški univerzi in hkrati kot urednik prevodne literarne zbirke, ki brez dvoma soustvarja kanon vzhodnoevropske literature v ZDA. Na uvodno vprašanje, kdo izbere, lahko torej preprosto odgovori: »jaz«; takoj zatem pa se kritično loti svoje vloge selektorja in medkulturnega posrednika. Wachtel se zaveda, da imajo njegove izbire v prevodno tako zaprtem in nereguliranem okolju, kot je ameriško, takojšnje kanonizacijske učinke.⁵ S prevodno literaturo se z nekoliko drugačnega zornega kota ukvarja tudi Slávka Rude-Porubská, ki natančno preučí mehanizme izbire prevodov v nemškem prostoru – predvsem tiste, ki skušajo v imenu vzdrževanja avtonomije polja in pestrosti ponudbe korigirati učinke ponudbe in povpraševanja. Avtorica pri tem naslovi tudi vprašanje asimetrije med centrom in periferijami ter nekoliko skeptično sklene, da podporni programi za prevodno literaturo ne zmorejo bistveno spremeniti prevladujočih trendov.

Drugačen pa je ton razprave, ki sta jo skupaj pripravila ugledna poznavalca sodobnih knjižnih trgov Miha Kovač in Rüdiger Wischenbart. Avtorja resno izzoveta nekatere stereotype in mite o leposlovnih uspešnicah v Evropi. Z analizo lestvic uspešnic 2008–2009 pokažeta, da v večini obravnavanih držav med uspešnicami prevladujejo izvorna leposlovna dela in prevodi, ki prihajajo iz največjih evropskih jezikov in švedščine (ne pa na primer le prevodi iz angleščine).⁶ Med lekcijami, ki jih je mogoče osvojiti na podlagi njunih presenetljivih ugotovitev, je prav gotovo ta, da unifikacijskih učinkov nereguliranega trga ne bi smeli precenjevati, po drugi strani pa še, da s preprostimi binarizmi, kakršen je recimo *komercialno / kvalitetno*, ni mogoče zadovoljivo pojasniti prakse.

Zadnji razpravi se že oddaljujeta od preučevanja tradicionalne posredniške vloge. Margrit Schreier se ukvarja s priporočanjem knjig v dobi interneta in z dejavniki, ki vplivajo na izbiro lahkotnega bralnega čtiva. Z empirično analizo »najuporabnejših« uporabniških spletnih ocen za posamezne uspešnice (na spletni strani Amazon) pokaže, da je za spletne ocenjevalce najpomembnejša možnost vživetja, sledijo pa ji dejavniki, povezani z avtorjem in nato še s tematiko. Izbiranje knjig torej tudi v internetni dobi sledi določenim vzorcem – toda ob tem, ko se medijska vloga bralcev iz neformalne spreminja v institucionalizirano, se pomen tradicionalnih posrednikov zmanjšuje. Še radikalneje se takšne spremembe kažejo v premisleku Aleša Vaupotiča. Vaupotič se vprašanja izbire loti s kibertekstualne perspektive in uvodoma poudari ključno razliko med fiksiranostjo klasičnega tiskanega teksta in interaktivno novomedijsko ter ergodično literaturo. Takšna literatura v avtorski in posredniški proces odločilno (strukturno) vpenja tudi sprejemnika, s tem pa na glavo postavlja zakonitosti klasične literarne komunikacije in odpira

niz pomembnih teoretskih vprašanj, povezanih z digitalnimi skupnostmi, kolaborativnim avtorstvom, strojnimi generiranjem besedil in podobnim.⁷

Dvojezična tematska številka z naslovom »Kdo izbere?« in podnaslovom *Literatura in literarno posredništvo*, ki je nastala v sodelovanju dvanajstih slovenskih in tujih avtorjev in treh urednikov, nikdar ni imela ambicije, da bi celovito in dosledno zajela problematiko izbire in literarnega posredovanja v dobi tiskane knjige. A četudi se večina prispevkov ukvarja s sodobnimi primeri, so v njih razgrnjena vsa bistvena vprašanja, ki jih je tu mogoče postaviti; obenem pa so teoretske tipalke smelo usmerjene k novim območjem, ki šele postajajo predmet premisleka. Vrednost takšnega osredotočenja na literarnoposredniško vlogo – in to ni ravno pogosto ne v mednarodnem prostoru ne pri nas – je seveda v prvi vrsti historično-oziroma teoretično-analitična. Obenem pa imajo izsledki tudi neposredno uporabno vrednost: tako kot vse, še posebej male kulture bo namreč tudi slovenska morala v novem tisočletju tako ali drugače še vedno regulirati literarno produkcijo in knjižni trg. Gradivo in zamisli, ki jih prinaša ta številka – če jih seveda znamo ustrezno brati –, so odlična ekspertna podlaga za pomoč kulturni politiki pri načrtovanju prihodnjih odločitev.

OPOMBE

¹ Na primer pri Niklasu Luhmannu, Pierru Bourdieuju ali Siegfriedu J. Schmidtu (gl. tudi Dovič).

² Večina prispevkov se vsaj do neke mere ukvarja s konkretnimi primeri, ki takšno razporeditev omogočajo. Pa vendar zaradi pretežno teoretične narave nekaterih razprav izbrana razporeditev še zdaleč ni edina mogoča.

³ Odločilni pomen bralske recepcije za odgovor na izhodiščno vprašanje poudarjajo tudi nekateri drugi prispevki, na primer Dolinarjev.

⁴ »Metodološki nacionalizem« tradicionalnih historiografskih pristopov je danes tako rekoč obče mesto diskusij o prenovi literarnega zgodovinopisja – prim. tudi Dolinar, Juvan (ur.).

⁵ Hkrati njegova razprava razgrinja tudi, kako tržna naravnost okolja založnike sili v določene kontekstualizacije (simptomatično je že poimenovanje serije *Writings from an Unbound Europe*), četudi se omenjena zbirka nahaja v varnem, neprepišnem zavetju akademske založbe, ki je v veliki meri izvzeta iz logike tržnih mehanizmov. S tem v zvezi prim. tudi Sapiro in prispevka Kovača in Doviča v tej številki.

⁶ Opozorita tudi na dejstvo, da je ta proces izrazito enosmeren, saj na lestvicah uspešnic na evropskem zahodu ni prevodov iz manjših evropskih jezikov in iz vzhodne Evrope.

⁷ Novomedijske prakse niso postavile na glavo le posredniške vloge, temveč so morda še očitneje problematizirale vlogo avtorja (prim. Hartling pa tudi Lessig).

LITERATURA

- Bourdieu, Pierre. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Prev. Susan Emanuel. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- Codde, Philippe. »Polysystem Theory Revisited: A New Comparative Introduction«. *Poetics Today* 24.1 (2003): 91–124.
- Dović, Marijan. *Sistemske in empirične obravnave literature*. Ljubljana: Založba ZRC, 2004.
- Dolar, Darko; Juvan, Marko (ur.). *Writing Literary History. Selected Perspectives from Central Europe*. Frankfurt: Peter Lang, 2006.
- Even-Zohar, Itamar. *Poetics Today* 11.1 (1990, pos. št.).
- Hartling, Florian. »Digitalni avtor? Avtorstvo v digitalni dobi«. *Primerjalna književnost* 32 (2009, pos. št.): 41–48.
- Juvan, Marko. »Svetovni literarni sistem«. *Primerjalna književnost* 32.2 (2009): 181–212.
- Lessig, Lawrence. *Svobodna kultura*. Prev. Polona Glavan. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Luhmann, Niklas. *Art as a Social System*. Prev. Eva M. Knodt. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- Rees, Kees van. »How a Literary Work Becomes a Masterpiece: On the Threefold Selection Practicised by Literary Criticism«. *Poetics* 12.4–5 (1983): 397–418.
- — —. »The Institutional Foundation of a Critic's Connoisseurship«. *Poetics* 18.1–2 (1989): 179–198.
- Schmidt, Siegfried J.: *Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft*. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg, 1980.
- Sapiro, Gisèle. »The Literary Field Between the State and the Market«. *Poetics* 31.4–5 (2003): 441–464.
- Verdaasdonk, Hugo. »Social and Economic Factors in the Attribution of Literary Quality«. *Poetics* 12.4–5 (1983): 383–396.